

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.42>**П. Д. Гуйван**кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професорПолтавського інституту бізнесу
orcid.org/0000-0003-3058-4767**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПІДХОДИ ЄСПЛ ДО ПРОБЛЕМАТИКИ ВІЛЬНОГО ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА
НА ВИРАЖЕННЯ ОСОБИСТИХ ПОГЛЯДІВ**

Стаття присвячена дослідженню наукового питання про адекватну організацію механізму здійснення права на вільне вираження поглядів у демократичному суспільстві. Підкреслюється, що дане право є складовим елементом основоположного права особи на інформацію: можливість кожного члена суспільства отримати дані стосовно відносин у соціумі кореспондує праву інших осіб вільно та безперешкодно поширювати інформацію, в тому числі свої особисті погляди чи думки третіх осіб. У роботі відмічаються проблемні аспекти щодо стану свободи слова в Україні, зокрема в частині існування залишків цензури. Досліджена проблематика щодо обґрунтованості та виваженості застосовуваних владними інституціями заходів обмеження права на вільне висловлювання. Відмічається, що держава вельми доволіно визначає підстави для свого втручання, що часто призводить до сваволі. Між тим дане питання потребує визначеності, аби запобігти сваволі. Тут необхідно керуватися правовими підходами, напрацьованими міжнародною правозастосовною інституцією – Європейським судом з прав людини. Згідно з ними будь-яке обмеження на свободу слова буде несумісне із законом, якщо воно не зумовлене необхідністю в демократичному суспільстві. Тож держава мусить подбати, щоб були встановлені межі юридичного характеру, за якими такі діяння будуть визнані правопорушенням. Наголошується на визначальній ролі засобів масової інформації для здійснення незалежного та вільного вираження поглядів. ЗМІ є найдієвішим способом реалізації свободи висловлювань. У той же час як законодавство, так і практика ЄСПЛ не передбачають абсолютної свободи слова. Тож українцям важливо знайти той баланс, якого слід дотримуватися під час реалізації часом протилежних суб'єктивних прав осіб – на свободу висловлювання і права на приватність або охоронюваний законом державний інтерес. Разом із тим за існування певних чинників, що обґрунтовують наявність як суспільного інтересу до свободи висловлювання думки, так і державного інтересу стосовно непоширення конфіденційної інформації, саме останній має бути переконливо встановлений і доведений, інакше перевага надається публічному праву.

Ключові слова: право на висловлювання поглядів, свобода слова, приватність.

**Guyvan P. D. CIVILIZATIONAL APPROACHES OF THE ECtHR TO THE ISSUE OF FREE EXERCISE
OF THE RIGHT TO EXPRESSION OF PERSONAL VIEWS**

The article is devoted to the study of the scientific question of the adequate organization of the mechanism of exercising the right to free expression of views in a democratic society. It is emphasized that this right is an integral part of a person's fundamental right to information: the ability of every member of society to obtain information about relations in society corresponds to the right of others to freely and freely disseminate information, including their personal views or opinions of others. The paper notes problematic aspects of the state of freedom of speech in Ukraine, in particular, in terms of the existence of remnants of censorship. The issue of validity and balance of measures taken by government institutions to restrict the right to free expression has been studied. It is noted that the state very arbitrarily determines the grounds for its intervention, which often leads to arbitrariness. Meanwhile, this issue needs certainty to prevent arbitrariness. Here it is necessary to be guided by the legal approaches developed by the international law enforcement institution – the European Court of Human Rights. According to them, any restriction on freedom of speech would be incompatible with the law if it was not conditioned by the need for a democratic society. Therefore, the state must ensure that the legal limits are established, according to which such acts will be considered an offense. Emphasis is placed on the decisive role of the media in the exercise of independent and free expression of views. The media is the most effective way to exercise freedom of expression. At the same time, both the law and the practice of the ECtHR do not provide for absolute freedom of speech. Therefore, it is extremely difficult to find the balance that must be observed in the exercise of sometimes opposite subjective rights of individuals – to freedom of expression and the right to privacy or the state interest protected by law. However, in the presence of certain factors justifying the existence of both public interest in freedom of expression and public interest in non-disclosure of confidential information, the latter must be convincingly established and proven, otherwise preference is given to public law.

Key words: right to express views, freedom of speech, privacy.

Інформація в демократичному суспільстві є однією з основних соціальних цінностей. Її належне використання, забезпечення інформаційних прав суб'єктів та правова охорона вільного обороту відомостей є засадничими основами для досягнення цілей соціально-економічного та культурного розвитку країни, поліпшення якості життя. Можливість кожного члена суспільства отримати дані стосовно відносин у соціумі кореспондує праву інших осіб вільно та безперешкодно поширювати інформацію, у тому числі свої особисті погляди чи думки третіх осіб. Можливість свободи слова, у тому числі і через справедливу та обґрунтовану критику влади, гарантує зміцнення єдиного інформаційного простору, мінімізацію різних негативних проявів у діяльності органів влади,

мати дані стосовно відносин у соціумі кореспондує праву інших осіб вільно та безперешкодно поширювати інформацію, у тому числі свої особисті погляди чи думки третіх осіб. Можливість свободи слова, у тому числі і через справедливу та обґрунтовану критику влади, гарантує зміцнення єдиного інформаційного простору, мінімізацію різних негативних проявів у діяльності органів влади,

таких як зловживання, недбалість, корупція. Власне вільне самовираження в нас забезпечується конституційними приписами закону. Подібні принципи також містяться в низці світових демократичних актів, на яку орієнтується українська держава. Так, Хартія Європейського Союзу про основні права, прийнята 7 грудня 2000 року, проголошує, що кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання, а також свободу сповідувати свою релігію чи дотримуватися переконань як індивідуально, так і спільно з іншими, публічним чи приватним способом, у богослужінні, віровченні і відправленні релігійних обрядів (ч. 1 ст. 10) [1].

Звісно, право на вираження власної позиції і думок не є безмежним, воно має узгоджуватися з іншими основоположними свободами людини, такими як право на життя, свободу, відсутність дискримінації, вільне сповідання релігії тощо. Чинне конституційне законодавство не допускає пропаганду чи агітацію, яка може призвести до соціальної, расової, національної чи релігійної ворожнечі та ненависті. В Україні забороняється утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я, населення. По суті, можна говорити про те, що в нашій державі існує цілісна програма негативного відношення до ідей, які здатні підірвати громадський спокій. Ці положення покликані протистояти націоналізму, расизму, шовінізму та антисемітизму. Утім, національні дослідники даного питання практично одностайні в оцінці того, що значна кількість норм в коментованій царині є мертвими, виключно декларативними, і відмічають погіршення ситуації із дотриманням свободи слова останнім часом в Україні [2, с. 51]. Зокрема, не досить ефективним визнається принцип про заборону цензури, проголошений нашою державою вслід за міжнародними документами та нормативно-правовими актами багатьох держав. Вчені вказують, що якраз однією із проблем в Україні у сфері реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ є наявність цензури, відтак навіть була внесена пропозиція щодо встановлення кримінальної відповідальності за цензуру [3, с. 14].

Тож поставлене на дослідження питання є надзвичайно актуальним. У літературі його вивченню присвячені праці таких науковців, як В.Д. Гавловський, А.М. Колодій, В.С. Цимбалюк, А.І. Мару-

щак, В.А. Ліпкан, А.Ю. Олійник, П.М. Рабінович, Н.В. Кушакова, В.В. Речицький та ін. Ними було проведено вивчення загальних механізмів дотримання конституційних гарантій самовираження людини, зокрема через засоби масової інформації. Малодослідженими залишаються окремі аспекти організації вільного вираження своїх думок і ідей в інших, ніж ЗМІ, публічних джерелах. Також проблемним залишається питання щодо обґрунтованості та виваженості застосовуваних владними інституціями заходів обмеження права на вільне висловлювання. Відверто кидається в очі, що держава вельми довільно визначає підстави для свого втручання, що часто призводить до сваволі. Не напрацьовано єдиного правового підходу до визначення обов'язків органів влади щодо обмеження невинуватого конфіденційності, встановлення переліку публічних соціально важливих відомостей, які є необхідними для особи і дають можливість належно задовольнити її публічний інтерес. З урахуванням цього метою роботи є вивчення правових засад, що гарантують вільне висловлювання особою своєї позиції і думок та здійснення аналізу застосування цього права з визначенням наявних вад у національній правовій системі.

Свобода слова має сприйматися як безумовна демократична цінність суспільства і кожної окремої особи. Але при цьому, як і будь-яким іншим соціальним благом, цією свободою не можна зловживати. Не випадково в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права є пряма вказівка на необхідність на основі закону обмежити свободу слова для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моральності населення. Такі ж принципи проголошуються і у ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Дані акти визначають напрямки, в яких може відбуватися державне втручання, але не надають механізмів його здійснення. У цьому відношенні право розсуду надається конкретній державі. Утім, вказаний розсуд не є безмежним, він має підпорядковуватися вимогам розумності, гуманності і суспільної прийнятності. Як вказує Європейський суд із прав людини, будь-яке обмеження на свободу слова, будь то в контексті релігійних переконань або в будь-якому іншому, буде несумісне зі статтею 10, якщо воно не зумовлене необхідністю, як того вимагає п. 2 даної статті. Розглядаючи питання, чи можна вважати обмеження прав і свобод, гарантованих Конвенцією, «необхідними в демократичному суспільстві», Суд, проте, послідовно вказує, що Держави-учасниці користуються визначенням, але не необмеженим розсудом під час оцінки їх доцільності. У будь-якому випадку саме Європейським Судом мають бути ухвалені остаточні рішення про сумісність таких обмежень із Конвенцією, і він виносить їх, оцінюючи, відповідно до обставин

конкретної справи, чи відповідало дане втручання «невідкладній суспільній потребі» і чи було воно «пропорційне законній меті» [4, п. 53].

Тож держава мусить подбати, щоб були встановлені межі юридичного характеру, за якими такі діяння будуть визнані правопорушенням. Наприклад, українське законодавство передбачає, що заборона на вільний обіг публічних даних може мати місце під час встановлення переваги потенційної шкоди від поширення конфіденційної інформації над правом громадськості знати її (ч. 1 статті 29 Закону України «Про інформацію»). Такий підхід відтворює принцип пропорційності обмеження права, який є аспектом верховенства права, передбаченого, зокрема, ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Саме через детальний аналіз законності підстав, легітимності наявної мети та прийнятності втручання в демократичному суспільстві досліджується правомірність будь-якого обмеження права, в тому числі права на поширення та отримання інформації. Дана концепція цілком відповідає практиці Європейського суду з прав людини. Та, на жаль, у сфері публічного висловлення своїх переконань, зокрема шляхом інформаційних повідомлень, дискусій та дебатів, належне юридичне опосередкування наразі відсутнє. Чіткі і зрозумілі правила поведінки не напрацьовані і у вітчизняній правозастосовній практиці у цій царині. Слід констатувати, що публічні органи влади всіляко порушують права громадян на самовираження та отримання суспільно значимих відомостей. Відмови чи зволікання в доступі відбувається під різними приводами.

Сьогодні, як ніколи раніше, свобода слова і думки, вільне вираження своїх поглядів і переконань дуже необхідні людям і суспільству, рівно як і свобода публічних дискусій із проблем, які вважаються суспільно важливими і свідчать про існування в державі демократичного толерантного суспільства. Таке суспільство виходить із того, що жодна думка не може і не повинна бути позбавлена права заявити про себе [5, с. 159]. При цьому у сучасному світі свобода вираження поглядів найефективніше реалізується через засоби масової інформації. Вони є найдієвішим способом реалізації свободи вираження поглядів, через мас-медіа учасники інформаційних відносин можуть: висловлювати свої позиції та думки інших учасників суспільства; знаходити, отримувати інформацію про погляди різних суб'єктів; формувати свою позицію з політичних, культурних чи побутових питань; впливати на формування поглядів членів суспільства тощо. Як законодавство, так і практика Європейського суду з прав людини не передбачають абсолютної свободи слова. Тож українцям є знаходження того балансу, який мусить бути дотриманим під реалізації часом протилеж-

них суб'єктивних прав осіб: на свободу висловлювання і права на приватність або охоронюваний законом державний інтерес.

Саме на досягнення такого балансу спрямована діяльність ЄСПЛ як міжнародної інституції, покликаної у практичній площині забезпечувати охорону прав людини. За його усталеною позицією, той, хто, включаючи журналіста, здійснює свободу вираження, бере на себе обов'язки і відповідальність, обсяг яких залежить від його положення і використовуваного технічного способу. Повністю визнаючи істотну роль преси в демократичному суспільстві, Суд підкреслює, що журналісти не повинні бути, в принципі, звільнені захистом, який їм надає стаття 10, від обов'язку дотримуватися законів загального права. Пункт 2 статті 10 встановлює обмеження здійснення свободи вираження. Як загальний принцип, необхідність будь-якого обмеження свободи вираження поглядів повинна бути переконливо встановлена. Справді, національні органи влади в першу чергу повинні оцінити, чи існує «нагальна соціальна потреба» в обмеженні, і, роблячи свою оцінку, вони користуються певним рівнем свободи. У таких випадках, як поточний, що стосується преси, національний запас оцінки обмежується інтересом демократичного суспільства в забезпеченні та підтримці вільної преси. Аналогічно цей відсоток буде сильно важити в рівновазі щодо визначення, як це слід зробити відповідно до пункту 2 статті 10, чи обмеження було пропорційним законній цілі, яку переслідували. Зокрема, в конкретній ситуації для вірного застосування втручання необхідно визначити, чи переважає інтерес інформування громадськості над обов'язками і відповідальністю, що лежать на поширювачі через сумнівне походження документів, які їм були адресовані [6, п. 52].

Прикметно, що за існування певних чинників, що обґрунтовують наявність як суспільного інтересу до свободи висловлювання думки, так і державного інтересу стосовно непоширення конфіденційної інформації, саме останній має бути переконливо встановлений і доведений, інакше перевага надається публічному праву. Скажімо, у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» про захист джерел інформації ЄСПЛ підкреслив, що для того, аби отримати судовий наказ про розголошення джерел, що вимагає від журналіста розкрити особистість свого інформатора, не можна посылатися лише на те, що без такого наказу важко скористатися своїм правом або уникнути негативних правових наслідків. Дані обставини повинні бути чітко доведені. У зв'язку із цим Суд хотів би нагадати, що установи Конвенції під час розгляду справ на підставі статті 10 п. 2, зіставляючи конкуруючі інтереси, віддають перевагу зацікавленості демократичного суспільства в забезпеченні свободи преси [7, п. 45].

Свобода вираження поглядів є однією з важливих основ демократичного суспільства. Відповідно до пункту 2 конвенційної статті 10 вона застосовується не лише до «інформації» або «ідей», які отримані належним чином або розглядаються як необразливі чи незначущі, а й тих, що викликають образи, обурення чи збурення. Відтак питання про втручання в журналістську діяльність, зокрема шляхом засудження за дифамацію, потребує ретельного з'ясування всіх деталей справи. Хоча преса не повинна переступати певні межі, зокрема коли йдеться про репутацію і права інших осіб і необхідність запобігти розголошенню конфіденційної інформації, вона, тим не менш, повинна виконувати свої функції і відповідально поширювати інформацію та ідеї про будь-які питання, що становлять суспільний інтерес. Тому ЄСПЛ переконаний, що у справах про можливе застосування обмежень слід виходити з того, що сфера розсуду, надана національним властям, обмежена інтересом демократичного суспільства. Він, у свою чергу, полягає тому, щоб дозволити пресі виконувати її функцію «сторожового пса» і поширювати інформацію із серйозних питань, що викликають суспільний інтерес. Неприйнятна ситуація, в якій журналіст не може висловлювати критичні оціночні судження, відповідність яких дійсності він не в змозі довести [8, п. 49].

Власне, сама вимога доведення правдивості (достовірності) оціночних суджень порушує свободу вираження поглядів, передбачену п. 1 ст. 10 Конвенції та порушує принцип пропорційності втручання [9, п. 87]. Коли суд вбачає, що висловлювання є оціночними судженнями, пропорційність втручання може залежати від наявності достатньої фактичної основи для таких висловлювань, навіть оціночне судження може бути надмірним, якщо воно не має жодної фактичної основи [10, п. 75]. Встановлюючи пропорційність втручання його меті, Суд розглядає таке питання як серйозність тверджень (наприклад, звинувачення у скоєнні злочину). Тож розглядаючи зміст усіх зроблених висловлювань, Суд повинен окремо визначитися, які з них є оціночними, а які – фактичними. І лише після цього Суд переходить до аналізу пропорційності втручання. Оцінюючи законність втручання та підстави, на основі яких таке втручання здійснене, слід брати до уваги як зміст висловлювань, так і контекст, в якому вони були зроблені (виборча кампанія, наприклад). Отже, втручання у здійснення свободи преси не може бути сумісним зі статтею 10 Конвенції, якщо це не обґрунтовується переважаючою вимогою в інтересах суспільства.

Для досягнення визначеності в даному питанні Європейський суд широко застосовує принцип пропорційності, який є базовою засадою оцінювання необхідності втручання у демократично-

му суспільстві. Цей принцип вимагає з'ясувати, чи було втручання необхідним у цивілізованому суспільстві та чи є воно пропорційним легітимним інтересам, тобто чи є втручання з боку держави виправданим із точки зору мети, яку таке втручання переслідувало. Для цього Суд досліджує такі кардинальні питання, як рівень свободи преси в конкретній державі, якість національного законодавства, можливість вільного висловлювання тощо. Наголошується, що державне втручання може бути за вказаними критеріями визнане необхідним лише у виняткових випадках.

При цьому Європейський суд постійно підкреслює, що політики та уряд повинні володіти більшою терпимістю до їх критики, оскільки в демократичному суспільстві їхні дії/бездіяльність мають бути предметом розгляду та обговорення не лише законодавчих чи судових органів, але й преси та громадського обговорення [11, п. 61]. Європейський суд переконаний, що рівень прийнятної критики є найвищим для політичних діячів. При цьому преса має особливе значення в суспільстві, вона відіграє роль «громадського сторожового пса». А журналісти, не виходячи за межі вимог стосовно репутації та прав інших осіб, мають право на використання перебільшень та навіть провокацій [12, п. 59], бо стаття 10 Конвенції захищає не лише зміст ідей чи інформації, що висловлюються, але й форму, у якій вони передаються. Таким чином, Європейський Суд вважає, що людина, стаючи публічним політиком, свідомо обмежує своє право на повагу до особистого, сімейного життя і повинна бути терпимою навіть до жорсткої критики. Посадові чи публічні особи мають право на захист свого приватного життя, але межа захисту їх репутації повинна бути такою, щоб забезпечити й вільне обговорення політичних та інших питань, пов'язаних з їхньою діяльністю. Такі особи неминуче відкриваються для прискіпливого висвітлення своїх слів та вчинків і мають це усвідомлювати [13, с. 108].

Рада Європи в Резолюції № 2 «Свободи журналістів і права людини» підтвердила принципи захисту журналістів в умовах демократичного суспільства. При цьому вказано, що журналістська практика у справжній демократії має кілька особливостей. Ці особливості, які вже знайшли відображення в багатьох професійних кодексах поведінки, включають: *a)* повагу права громадськості бути вірно поінформованою щодо фактів і подій; *b)* збір інформації чесними способами; *c)* чесне подання інформації, коментарів і критики, уникаючи не виправданих зазіхань на недоторканність приватного життя, дифамації та необґрунтованих обвинувачень; *d)* спростування будь-якої інформації, що була опублікована або поширена, але згодом виявилась очевидно неправдивою; *e)* збереження професійної таємниці щодо

джерел інформації; *f*) несприяння будь-якому насильству, ненависті, нетерпимості або дискримінації, що ґрунтуються, зокрема, на підставі раси, статі, сексуальної орієнтації, мови, релігії, політики чи інших поглядів, національного, релігійного або соціального походження (принцип 7) [14].

Із викладеного можна зробити певні висновки. Свобода висловлень своєї думки, переконань чи ідей є ключовою цінністю демократичного суспільства. Вона мусить використовуватися носієм виключно з інформаційною та іншою законною метою. Це означає, що не припускається зловживання можливістю вільно поширювати свої думки, особливо коли таке використання свободи спрямоване на цілі, що суперечать безпеці, моралі та рівності громадян у суспільстві. Також неприпустимим є порушення приватних прав людини на честь та гідність шляхом поширення невинуватених образливих відомостей та неправдивої інформації. Відтак під час реалізації права на самовираження часто відбувається протиставлення публічного інтересу на поширення і отримання відомостей і інтересу держави або конкретної особи. Колізія зазвичай непроста. Тож ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці напрацював демократичні підходи, які дозволяють вирішити її. Якщо приватне право певної особи чи держави було порушене, дозволяється відповідне обмеження права на вираження думки. Але таке втручання можливе лише у випадку, коли порушення чітко доведене, шкода від нього перевищує публічний інтерес, подібне обмеження вчинене в інтересах суспільства.

Література

1. Хартія основних прав Європейського Союзу. 7.12.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
2. Кушніренко О.Г. Свобода слова як конституційна цінність. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна* № 1077. Серія «Право». Випуск № 15, 2013 рік. С. 49–52.
3. Ярмол Л.В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. ... дис. ... докт. юрид. Наук : 12.00.01. Львів, 2019. 42 с.
4. Рішення ЄСПЛ від 25 листопада 1996 року у справі «Вінгров проти Сполученого Королівства» (Wingrove v. UK) заява № 17419/90. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/wingrove-v-united-kingdom/>.
5. Слинько Т.Н., Кушніренко А.Г. Свобода слова в условиях народовластия. Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине: сб. науч. тр. Харків : Право, 2012. С. 157–182.
6. Рішення ЄСПЛ від 21 січня 1999 року у справі «Фрессоз і Руар проти Франції» (Fressoz and Roire v. France), заява № 29183/95. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/spr#{\"itemid\":\[\"001-58906\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/spr#{\).
7. Рішення ЄСПЛ від 27 березня 1996 року у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» (Goodwin v. the United Kingdom), заява № 17488/90. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/goodwin-v-united-kingdom/>.
8. Рішення ЄСПЛ від 28 вересня 1999 року у справі «Далбан проти Румунії» (Dalban v. Romania), заява № 28114/95. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{\"itemid\":\[\"001-58306\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{\).
9. Рішення ЄСПЛ від 15 лютого 2005 року у справі «Стіл і Морріс проти Сполученого Королівства» (Steel and Morris v. UK), заява № 68416/01. URL: <http://swarb.co.uk/steel-and-morris-v-united-kingdom-echr-15-feb-2005/>.
10. Рішення ЄСПЛ від 12 липня 2001 року, остаточно від 12 жовтня 2001 року у справі «Фелдек проти Словаччини» (Feldek v. Slovakia), Заява № 29032/95. URL: http://www.sze.hu/~smuk/Nyilvanossag_torvenyek_CEE/Informacio_szabadsag_/Slovakia%20echr%20feldek%20vs%20slovakia.pdf.
11. Рішення ЄСПЛ від 8 липня 1999 року у справі «Шурек проти Туреччини» (Surek v. Turkey) (No. 1), заява № 26682/95. URL: <https://swarb.co.uk/surek-v-turkey-no-1-echr-8-jul-1999/>.
12. Рішення ЄСПЛ від 20 травня 1999 року у справі «Бладет Тромсо і Стенсаас в. Норвегія», заява № 21980/93. URL: <https://swarb.co.uk/blad-et-tromso-and-stensaas-v-norway-echr-20-may-1999/>.
13. Луспенік Д.Д. Застосування статті 10 Конвенції про захист прав і основних свобод людини при розгляді судами справ за позовами про захист честі, гідності і ділової репутації. *Вісник Академії правових наук України*. № 4(31). С. 106–111.
14. 4-а Європейська конференція міністрів з питань політики в галузі ЗМІ (Прага, 7-8 грудня 1994 року) «ЗМІ в демократичному суспільстві». Резолюція № 2 «Свободи журналістів і права людини». URL: <http://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-2-svobody-zhurnalistiv-i-prava-lyudyny/>.